

Bijbel en praktijk in de protestantse traditie

©Klaas Spronk

Protestanten zijn er in alle soorten en maten. Ze zijn heel verschillend en op sommige punten zijn de uiteenlopende groepen niet eens meer *on speaking terms*. Er is echter één ding dat hen ondanks alles met elkaar verbindt: hun grote respect voor de Bijbel en de voor buitenstaanders moeilijk te begrijpen hoge verwachting dat er telkens weer uit de Bijbel inspiratie geput kan worden. In een poging om deze diverse tradities enigszins samenhangend in beeld te brengen worden zij beschreven vanuit twee invalshoeken. Om te beginnen is dat de kwestie van de juiste Bijbelvertaling. Aan de hand van de goed gedocumenteerde reacties op de Nieuwe Bijbelvertaling wordt iets zichtbaar van de gevoeligheden die hier liggen en de breuklijnen die zich aftekenen. Een tweede verhelderende insteek is die van de vragen rondom het Bijbelgebruik bij ethische kwesties. Een recent conflict op dit terrein laat ook iets zien van de ontwikkelingen die men hierbij op het protestantse erf heeft doorgemaakt. Het zal duidelijk maken dat het Bijbelgebruik onder Protestanten voortdurend in beweging is. Dat heeft te maken met de spanning tussen de individuele Bijbellezers en de traditie waarin die lezer staat. De traditie functioneert als leeswijzer, maar aan het gelezene wordt ook weer zoveel gezag toegekend dat het de traditie onder kritiek stelt. Dit laatste kan typisch protestants genoemd worden; met het eerste heeft men doorgaans meer moeite, al dringt het besef steeds meer door dat de Bijbel niet los gezien kan en mag worden van de manier waarop hij is overgeleverd en de context waarin hij wordt gelezen.

De reacties op de Nieuwe Bijbelvertaling

De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) is vanaf de eerste in de openbaarheid gebrachte plannen gepresenteerd als een interconfessionele onderneming. Zoals ik in mijn boek over de geschiedenis van deze vertaling (Spronk, 2005) heb beschreven, ging het initiatief uit van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG), dat als een protestantse instelling beschouwd moet worden. Het NBG deed echter veel moeite om zoveel mogelijk kerken en geloofsgenootschappen (ook de joodse) bij het project te betrekken. Ook de Katholieke Bijbelstichting werd over de streep gehaald. Dit leidde uiteindelijk tot een groot succes wat betreft publiciteit en belangstelling. Meer dan enig ander project wist het heel verschillende kerken samen te brengen en ook buiten de kerken werd er via deze vertaling grote aandacht voor de Bijbel gegenereerd. Dat gebeurde onder andere door een aantal voorpublicaties, waardoor het publiek kennis kon nemen van de voorlopige resultaten. De lezers werden uitgenodigd om commentaar te leveren. Het leverde een enorme hoeveelheid reacties op. Die werden allemaal keurig genoteerd en gerubriceerd door het vertaalteam. Opvallend was dat de nieuwe vertaling voor veel meer beroering in het noorden van het taalgebied zorgde dan in het zuiden. Dat duidt er op dat de meeste reacties van protestantse huize waren. Daar staat dan weer tegenover dat de eerste inhoudelijke reactie van officiële kerkelijke zijde van de rooms-katholieke bisschoppen kwam. Bij monde van bisschop Hurkmans werd aangegeven dat de NBV niet kon dienen als basis voor de liturgische teksten in de kerk. De NBV wijkt namelijk op enkele cruciale punten af van de kerkelijke leer en de geautoriseerde Latijnse vertaling. Het bekendste voorbeeld is Jesaja 7:14. Daar staat in de NBV 'jonge vrouw'. Dat had 'maagd' (*virgo*) moeten zijn, vanwege de uitleg die in Matteüs 1:22-23 aan dit vers wordt gegeven. Zo kan Jesaja 7:14 ook functioneren als bewijstekst voor het dogma van de maagdelijke geboorte van Jezus (vgl. Beentjes, 2004, p. 98 – 106). Aan protestantse zijde heeft het kerkelijk gezag zich vooralsnog onthouden van gedetailleerde inhoudelijke beoordelingen. Zo heeft de Protestantse Kerk van Nederland de vertaling alleen nog maar vrijgegeven ter beproeving in de gemeenten.

De heftige reactie op nieuwe Bijbelvertalingen is niet typisch Nederlands. Uit de Verenigde Staten zijn gevallen bekend van verbranding van de *Revised Standard Version* toen deze begin jaren '50 van de vorige eeuw werd gepresenteerd. Ook toen was de afwijkende weergave van Jesaja 7:14 één van

de twistpunten. Een kleine dertig jaar later werd er in Engeland heftig geprotesteerd tegen de in die tijd in zwang komende Bijbelvertalingen in de omgangstaal. Toen er een handtekeningenlijst ter protest rondging bood een wetenschapper aan zijn naam met zijn eigen bloed te schrijven. Zover is het in Nederland nooit gekomen, maar de discussies over nieuwe vertaling zijn wel steeds bloedserieus genomen en met veel vuur gevoerd. Een aantal negatieve reacties had te maken met de gebruikelijke gewenningsproblemen. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is wel de commotie rondom de 'kribbe' uit het alom bekende en vertrouwde Kerstverhaal volgens het evangelie van Lucas. In de NBV was dit woord, dat in het normale spraakgebruik nauwelijks meer voorkomt, vervangen door 'voederbak'. Tot verbijstering van velen was ook de 'herberg' uit de tekst verdwenen. Uiteindelijk hebben de vertalers de voederbak laten staan en werd er wel een nadere aanduiding van de plek waar geen plaats was in de tekst opgenomen: 'het nachtverblijf van de stad'. Andere reacties hadden meer theologische lading, bijvoorbeeld het protest tegen de vertaling in Matteüs 10:29 – 'Wat kosten twee mussen? Zo goed als niets. Maar er valt er niet één dood neer als jullie Vader het niet wil'. Bij veel lezers vielen die laatste woorden niet goed. Liever had men gehad dat vastgehouden was aan de weergave in de Statenvertaling (SV) of de NBG-vertaling uit 1951: 'zonder uw Vader'. Dat is voor velen belangrijk, omdat op deze manier deze tekst in ieder geval niet opgevat kan worden als ondersteuning van het omstreden idee dat Gods wil is af te lezen aan de dingen die gebeuren. Uit deze en andere reacties bleek ook wel dat de keuzes die de vertalers in de NBV gemaakt hadden vaak ook theologische consequenties hadden (Spronk, 2007). Het bij de presentatie van de NBV herhaaldelijk uitgesproken principe dat vertalen voor de theologie uitgaat, had ook iets bezwerends: men wilde niet verzeild raken in de uitzichtloze discussies die een eerder interkerkelijk vertaalproject ('de gemeenschappelijke Nederlandse Bijbelvertaling') in de jaren '70 van de vorige eeuw hadden laten mislukken (Spronk, 2005, pp. 22-29).

Het meest opmerkelijke voor de Nederlandse situatie is misschien wel het verbond dat in de strijd tegen de NBV min of meer gesloten wordt tussen orthodoxe protestanten en de leden van de zogenaamde 'Amsterdamse school' die theologisch doorgaans in een heel andere hoek zitten. In beide kringen bestaat een voorkeur voor de SV, omdat die dichter bij de grondtekst zou blijven. Zij verzetten zich heftig tegen de in hun ogen al te alledaagse taal van de NBV. De vreemdheid van de taal van de SV is typerend voor de Bijbel als woord van God dat haaks staat op de wereld waarin het tot klinken wordt gebracht. Bij de orthodoxe protestanten is de SV een symbool van rechtzinnigheid. Dat heeft te maken met het feit dat de SV uit de tijd komt waarin ook de voor de Nederlandse protestantse orthodoxie identiteitsbepalende belijdenisgeschriften zijn ontstaan. De vertalers behoorden tot de groep gelovigen die als mede verantwoordelijk daarvoor hoog in ere worden gehouden. Juist het vertrouwen dat de vertalers als rechtgeaarde gelovigen inboezemen wordt vaak aangehaald als argument voor de betrouwbaarheid van hun Bijbelvertaling. Om diezelfde reden had men in orthodoxe kringen aarzelingen bij de NBV. De vertalers waren namelijk niet gekozen op basis van hun geloofsovertuiging, doch vooral op hun deskundigheid. In de profielschets werd slechts genoemd dat ze 'openheid voor en affiniteit met de bijbel' (Spronk, 2005, p. 51) moesten hebben. Voor mensen die vol respect over de werkers aan de SV spreken als 'mensen met Godsvrucht in combinatie met grote kennis' was dat veel te weinig. Deze aandacht voor de betrouwbaarheid van de vertalers kan ook verklaren waarom in dezelfde orthodox protestantse kringen een Bijbelvertaling als 'Het Boek' zo populair kon worden. Deskundigen zijn het erover eens dat deze vertaling wel erg vrij, zo niet parafraserend genoemd moet worden. Zij komt echter uit de onverdachte hoek van mensen die de historische betrouwbaarheid van de Bijbel hoog in het vaandel hebben en die ook theologisch de bekende klassieke protestantse waarden in ere houden. Dat biedt voldoende vertrouwen. Kenmerkend is in deze dat SV en 'Het Boek' ook in een parallele editie worden aangeboden. Zo wordt een evenwicht gezocht tussen een vertaling die dicht bij de grondtalen blijft en daardoor steeds moeilijker te begrijpen Nederlands oplevert en een vertaling die veel meer aansluit bij wat een modern mens begrijpen kan. Het lijkt erop alsof 'Het Boek' de functie van de kanttekeningen heeft overgenomen. Die waren indertijd door de vertalers aan de SV toegevoegd om te garanderen dat wat in de vertaling niet tot uitdrukking kon worden gebracht toch werd overgebracht. Het was dus

niet de bedoeling dat de SV zonder die begeleiding gelezen zou worden. Nu er intensief gewerkt wordt aan een herziening van de SV komt als vanzelf de vraag op of daar ook herziene kanttekeningen bij moeten worden gepubliceerd. Waarschijnlijk zal dat gezien de te verwachten oeverloze exegetische discussies niet gebeuren en als dat wel het geval zou zijn, dan zouden ze niet het gezag van de oorspronkelijke kanttekeningen krijgen. Het lijkt er ook op dat de huidige gebruikers van de SV meer dan de vertalers zelf ervan uitgaan dat de Bijbelwoorden ook in hun vertaalde vorm voor zichzelf spreken.

De waardering van de aanhangers van de zogenaamde 'Amsterdamse School' voor de SV is niet gebaseerd op het geloof van de vertalers maar op hun bijbels-theologische uitgangspunt dat 'de tekst zichzelf uitlegt.' Bij de SV is ervoor gekozen om zo dicht mogelijk bij het Hebreeuws en het Grieks te blijven. Dat sluit goed aan bij de 'Amsterdamse' manier van Bijbeluitleg, waarbij grote betekenis wordt toegekend aan terugkerende sleutelwoorden. Bij een concordante wijze van vertalen (eenzelfde woord in de grondtaal steeds weergeven met eenzelfde woord in de doeltaal) is beter te zien wanneer bepaalde woorden in de grondtaal worden herhaald. Overigens is dit in de Naardense Bijbel nog veel consistentier gebuurd dan in de SV. In de NBV is dit principe van concordantie ondergeschikt aan de wens om de tekst in natuurluk Nederlands weer te geven. Mede om die reden is de NBV ernstig bekritiseerd.

De erfenis van de Reformatie

Uit de genoemde reacties op de NBV spreekt een groot vertrouwen in de kracht van de oorspronkelijke Bijbeltekst. Daarmee betoont men zich waardige beheerders van het protestantse erfgoed. Volgens protestantse overtuiging is Luther immers op basis van zijn nauwgezette en hartstochtelijke bestudering van de Bijbel gekomen tot de inzichten die uiteindelijk leidden tot de breuk met Rome. In plaats van het kerkelijk leergezag kwam de Bijbel als het gezaghebbende richtsnoer voor leer en leven. Onlosmakelijk daaraan gekoppeld was de overtuiging dat die Bijbel ook in ieders hand moest zijn. Daar werd door Luther als vertaler ook hard aan gewerkt. De kort daarvoor ontwikkelde drukpers kwam als een geschenk uit de hemel en heeft veel bijgedragen aan wat al snel het kenmerk van de protestant zou worden: zijn Bijbelkennis. Voor de protestant was de Bijbel niet meer in de eerste plaats het boek van de kerk waaruit hij door bemiddeling van de voorganger zijn deel kreeg. De Bijbel was het eigen geloofsboek, een directe toegang tot het woord van God. *Brinkman* (2001, p. 331) wijst op de 'schaduwzijde van die spiritualiteit', namelijk dat mensen nu ook met de tekst aan de haal konden gaan. Iedereen kon met zijn eigen teksten en toepassing komen. De teksten konden simpelweg als aanwijzingen direct uit de hemel worden beschouwd, waardoor tegenspraak niet geduld werd. Dat kon en kan leiden tot vormen van 'al te individualistisch en vaak ook fundamentalistisch' Bijbelgebruik.

Daarbij is er vaak een moeizame relatie tot het kerkelijk leergezag geweest. Protestanten leven vanuit de overtuiging dat zij in de Bijbel de door God gegeven bron voor hun geloof hebben. Bij de Reformatie functioneerde de Bijbel als een soort breekijzer om de gelovige te bevrijden uit het keurslijf van een kerk die in geloofsleer en praktijk de oorspronkelijke christelijke waarden was kwijt geraakt. Men voelde zich echter weer wel genoodzaakt zijn eigen leer te formuleren. Die werd nadrukkelijk gebaseerd op de Bijbel. Kenmerkend is de manier waarop Frederik, de keurvorst van de Palts, de in zijn opdracht geschreven Heidelbergse Catechismus presenteert: 'Zo er iemand mocht zijn van wat ouderdom, staat of rang, vriend of vijand, ja de allergeeringste keuken- of staljongen, die mij uit de Bijbel beter kan onderrichten, ik zal hem zeer dankbaar zijn en gaarne de goddelijke woorden erkennen.' Ook wanneer protestantse ambtsdragers gevraagd wordt hun instemming met bepaalde belijdenisgeschriften te betuigen wordt er steevast iets geformuleerd om aan te geven dat het hoogste gezag toch wordt toegekend aan de Bijbel. Je blijft het ook merken aan kerkgangers of deelnemers aan toerustingsavonden: men hoopt op nieuwe inzichten uit de Bijbel en wil zich graag laten verrassen door bijvoorbeeld zoiets als nieuwe verbanden tussen teksten uit het Oude en Nieuwe Testament.

Toch ontkomt ook de protestant er niet aan dat hij geleid wordt in zijn manier van Bijbellesen. Van te voren wordt hem het onderscheid tussen hoofd- en bijzaken aangereikt. Van Luther krijgt hij een

helder criterium mee: uiteindelijk moet het tot Jezus leiden (*was Christum treibet*). Wie zich zeer Bijbelgetrouw noemen combineren dat vaak met een heel strikte, vastomlijnde geloofsleer, waarvan niet voor iedereen overtuigend aangetoond kan worden dat deze logisch volgt uit de bestudering van de Bijbel. Dat is een van de grootste problemen waar protestanten mee worstelen: de Bijbel is niet alleen een bron van inspiratie maar hij is ook vaak oorzaak van irritatie, wanneer men het niet eens kan worden over de uitleg of toepassing.

De Bijbel in het geding

Een treffend voorbeeld van hoe de Bijbel kan functioneren als twistappel juist in protestantse kringen waar men de Bijbel hoog heeft staan is de recente commotie binnen de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt rondom G. Harinck, hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen. In een interview met het Nederlands Dagblad (van 26 januari 2008) kwam hij desgevraagd met een persoonlijk verhaal over de manier waarop de Bijbel een rol speelt in zijn leven. Enkele passages uit het krantenartikel worden hier nu weergegeven:

“Homoseksualiteit is natuurlijk in mijn kring een omstreden zaak, maar ik sta er helemaal niet negatief tegenover. Mijn beeld ervan wordt overigens veel meer bepaald door het feit dat mijn jongste broer homoseksueel is. Ik geloof er geen woord van dat het een ziekte is. Homoseksuelen zijn er altijd geweest en dat vind ik geen enkel probleem. Mannenvriendschappen: prima.

Aan die discussies over een Bijbels verbod en zo doe ik niet mee. Dat geanalyseer is niet mijn stijl. Relaties? Geen probleem. En die bekende teksten, die slaan op een concrete situatie, op liederlijkheid en dat soort dingen? Dat ligt hetzelfde met die teksten over vrouwen die voortdurend van stal worden gehaald in discussies over de vrouw in het ambt. Daar heb ik echt helemaal niets mee. Dat vind ik onzin. De vrouw in het ambt had gisteren al gemoeten.

...

God heeft duizend kanten en daarom – om Hem te leren kennen – lezen we de Bijbel. Niet om informatie te vergaren, maar om een relatie op te bouwen. Ik vind het onvolwassen, kinderachtig zagezegd, om bij elk willekeurig probleem in de Bijbel te gaan zitten neuzen. Natuurlijk heeft de Schrift goddelijk gezag en ook normatieve waarde, maar niet formeel. Het is geen wetboek. De vraag of de vrouw in het ambt mag, kun je niet met de Bijbel in de hand beantwoorden. Daar moet je christelijke fijngevoeligheid voor hebben. Je moet veel in de Bijbel lezen om te begrijpen wat God met ons voorheeft. En zoals ik God heb leren kennen, vind ik het veel aannemelijker dat het “in Christus is man noch vrouw” (een verwijzing naar Galaten 3:28; KS) in deze discussie beslissend is. Daar herken ik Hem in. Hij maakt geen onderscheid, dat is een belangrijke rode lijn in de Bijbel. Onderscheid maken heeft altijd met macht te maken. En dat is heel link. Daarvan hebben we in de geschiedenis veel kwaad gezien. Nee, het gaat om de rode lijnen. Om te leren onderscheiden waar het op aankomt. En we moeten beducht zijn voor al dat schaken met Bijbelteksten.”

Vanuit verontruste vrijgemaakt-gereformeerde kring (met name een groep die zich ‘Een in waarheid’ noemt) werd direct fel gereageerd. Via een website ‘Publiek protest’ werden geestverwanten opgeroepen om via een bezwaarschrift aan de synode deze hoogleraar ‘terug te roepen van deze verkeerde weg’. In het model dat via de website aan mede-bezwaarden werd aangeboden kon men aangeven dat men is ‘geschrokken van de hooghartige toon waarop prof. Harinck hier afrekenet met het beroep op het concrete Schriftwoord’, zodat ‘niet meer de Schrift het laatste woord heeft, maar de eigen particuliere opvatting.’ ‘Zonder zich met de Schrift te confronteren en zich te verdiepen in wat in het verleden is geschreven, poneert hij dat zaken als homoseksualiteit en de vrouw in het ambt allemaal maar moeten kunnen in de gereformeerde kerken. Alsof het hier zaken betreft die vrij bediscussieerd kunnen worden.’

Geschrokken door de commotie georganiseerde het college van bestuur van de universiteit al binnen enkele dagen een ‘nader gesprek op gereformeerde grond’ met Harinck. Daarin werd een verklaring

opgesteld waarin hij bakzeil haalt. Volgens de verklaring hebben de betrokkenen 'elkaar zowel scherp als broederlijk ... aangesproken. Door onomwonden met elkaar te spreken vonden we elkaar in onze liefde voor het Woord van de Here en voor de kerken. In deze setting erkende dr. Harinck dat onzorgvuldige formuleringen van hem en gebrek aan oog voor de kerkelijke context tot misverstanden hebben geleid omtrent zijn opvattingen. Hij betreurt dat en heeft dat niet beoogd.' Op alle gevoelige punten wordt een bezwerende verklaring afgelegd, ook in het algemeen wat betreft zijn houding ten opzichte van Bijbel en traditie: 'over de omgang met de Bijbel en de manier waarop christenen van gereformeerde belijdenis de Bijbel gebruiken verklaart dr. Harinck dat hij het normatieve karakter van Gods Woord en de zeggingskracht van specifieke teksten beslist erkent.'

Het ontging de critici van Harinck natuurlijk niet dat zijn opvattingen over de acceptatie van homoseksualiteit meer bepaald bleken te worden door de liefde voor zijn homoseksuele broer dan door zijn liefde voor de Bijbel, dan wel zijn respect voor de Bijbelteksten die onmiskenbaar homoseksualiteit afkeuren. Dat druist in tegen het in deze orthodox protestantse kringen alom aangehangen principe dat het spreken van de Bijbel voor alles gaat. Toch ontkomen ook de verontrusten er niet aan om steeds met twee woorden te spreken. Naast de Bijbel noemt men ook de traditie, zoals in het bezwaarschrift: 'Zonder zich met de Schrift te confronteren en zich te verdiepen in wat in het verleden is geschreven'. In de verklaring van Harinck en het college van bestuur is sprake van 'de omgang met de Bijbel en de manier waarop christenen van gereformeerde belijdenis de Bijbel gebruiken'. Zonder deze combinatie is namelijk niet goed te begrijpen en vast te stellen aan welke opvattingen Harinck zich moet binden. Veelzeggend is in deze ook dat Harinck nu - onder het toezicht van zijn liefhebbende kerkelijke broeders - verklaart dat zijn eerdere uitspraken getuigen van 'gebrek aan oog voor de kerkelijke context'. Blijkbaar moet men verschil maken tussen de persoonlijke omgang met de Bijbel en met wat men in de gemeente verkondigt en aan de universiteit doceert. En dat betreft dan niet slechts de vorm (er is nu eenmaal verschil tussen academisch en kerkelijk taalgebruik) maar ook de inhoud. Los van de vraag of dit eerlijk is en gezond kan men constateren dat de context een belangrijk onderdeel is van de discussie en kan men zich afvragen of die context in werkelijkheid niet een veel grotere rol speelt in de omgang met de Bijbel dan men wil toegeven. Dat geldt zowel voor de persoonlijke context van de lezer als voor de in de loop der eeuwen gegroeide kerkelijke context.

Herwaardering van de traditie en oog voor de context

Binnen de protestantse kerken wordt steeds meer, zij het soms schoorvoetend, toegegeven dat de Bijbel niet los verkrijgbaar is. De Bijbel en de manier waarop die wordt gelezen worden voor een groot deel bepaald door de traditie waarbinnen deze tekst is overgeleverd. Bij een verantwoorde Bijbeluitleg hoort ook dat men zorgvuldig de traditielijnen natrekt (vgl. de recent gepubliceerde handboeken van Eep Talstra, 2002, en Cees Houtman, 2006). Die beginnen al binnen de Bijbel zelf, waar vaak de ene tekst op de andere reageert, en die lopen door tot in het heden. Daarbij is er ook toenemend oog voor de invloed van de verschillen in de context van de huidige lezer: het maakt uit of je als lezer in Kampen woont of in Kaapstad, in een krottenwijk of in een keurige koopwoning. Een mooi voorbeeld hiervan is het voortgaande project van intercultureel Bijbellezers de aandacht onder leiding van *Hans de Wit* (2004). Leesgroepen uit vijf continenten delen met elkaar hun ervaringen met een Bijbelverhaal. Dat leert de eigen interpretatie relativeren. Het levert ook nieuwe inspiratie op, wanneer men getuige is van de soms zeer krachtige werking van de Bijbel in situaties waar men dat niet zou verwachten. Men zou dit een nieuwe vorm van de aloude aan de Bijbel gekoppelde protestantse spiritualiteit kunnen noemen.

Aangehaalde literatuur

Beentjes, P. (2004). De Nieuwe Bijbelvertaling, de Rooms-katholieken en de Willibrordvertaling. In: *Benedictijns Tijdschrift* 65/3, 98-106.

- Brinkman, M. (2001). Het Bijbelgebruik in de katholieke en protestantse traditie. In: Eynikel, E. e.a. (red.). *Internationaal Commentaar op de Bijbel*. Kampen: Kok / Averbode. pp. 330-333.
- Houtman, C. (2006). *De Schrift wordt geschreven. Op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament*. Zoetermeer: Meinema.
- Spronk, K. (2005). *Het verhaal van een vertaling. De totstandkoming van De Nieuwe Bijbelvertaling*. Heerenveen: Uitgeverij NBG.
- Spronk, K. (2007). Theologische en liturgische aspecten van Bijbelvertalen. In: Spronk, K. e.a. (red.), *De Bijbel vertaald. De kunst van het kiezen bij het vertalen van bijbelse geschriften*. Zoetermeer/Kapellen: Meinema/Pelckmans. pp. 120-140.
- Talstra, E. (2002). *Oude en nieuwe lezers. Een inleiding in de methoden van uitleg van het Oude Testament*. Kampen: Kok.
- Wit, H. de e.a. (red.)(2004). *Putten uit de bron. Een Bijbelverhaal intercultureel gelezen*. Zoetermeer: Meinema.